

HARGITTAY EMIL

A CAMPIANUS-FORDÍTÁS ÉS PÁZMÁNY ÍRÓI PÁLYAKEZDÉSE

Claudio Aquaviva jezsuita rendi generális Alfonso Carillo provinciálishoz 1602-ben írt levelében arra ösztönözte a magyarországi jezsuitákat, hogy fordítsanak le magyarra spirituális könyveket.¹ E kíváncsi teljesítésének tekinthetők a 17. század első két évtizedében a hazai jezsuiták által megjelentetett kiadványok: Vásárhelyi Gergely, majd Pázmány Kempis-fordítása (1622, 1624), szintén Vásárhelyitől Petrus Canisius katekizmusának fordítása, melynek három kiadása közül az első még 1599-ben jelent meg, a második és a harmadik 1604-ben, illetve 1615-ben, Vörösmarti Mihály Lessius-fordítása (1611 és 1612), valamint Káldi György bibliafordítása, mely először 1626-ban látott napvilágot. Feltétlenül ebbe a szellemi környezetbe tartozik az 1581-ben vértanúságot szenvedett angol jezsuita, Edmond Campion *Decem rationes*ének magyar nyelvű kiadása is 1606-ban, majd 1607-ben.²

A Campianus-fordítás megjelenésével kapcsolatban álló személyek érdekes viszonyrendszere bontakozik ki előttünk. A Dobokay-féle hagyomány szerint³ az egyik fordító a jezsuita Dobokay Sándornak a halálos ágyon gyónását végző Balassi, a másik fordító és a kiadó maga Dobokay, a mű dedikálja az a Forgách Zsigmond, aki a megjelenés idején már nem élő Losonczi Anna⁴ második férje. A dedikációt Dobokay Sándor írja Forgách Zsigmondnak, akinek katolikus hitre térítésében (1604) Pázmánynak is szerepe lehetett.⁵ Dobokay és Pázmány pedig mintegy két évtizede ismerik egymást, rendtársak és – ahogy Öry Miklós írja – „jóbarátok”.⁶ Pázmány a Campianus-fordítás első kiadásának évében, 1606-ban jelenteti meg *Imádságos könyvét*, benne Balassi L. zsoltárfordítását, a szerző

¹ Miklós ÖRY, *Péter Pázmány in Kaschau*, Ungarn-Jahrbuch, Band 7, 1976, 97.

² *Régi magyarországi nyomtatványok*, II, 1601–1635, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., 1983 (a továbbiakban: RMNy), 943, 952. A Bécsben megjelent mű második kiadásában az első kiadás sajtóhibáinak nagy részét kijavították; FAZAKAS József, *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I–III. kötetéhez*, OSZK Évkönyv, Bp., 1959, 180. A *Tíz okok* 1607-es kiadásának betűhív átírása: BALASSI Bálint *Összes művei*, II, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1955, 61–117; faksimiléje: CAMPIANVS Edmondnac... *Tíz Magyarul írott okai...*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Kiadó, 1994.

³ Az ajánlásban: ECKHARDT, *í. m.*, 65–67.

⁴ Losonczi Anna 1596-ban halt meg. *Uo.*, 119.

⁵ FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, Pest, 1868, 616; RMKT XVII/1, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959, 627; ÖRY, *í. m.*, 95; *Jezsuita okmánytár*, VI, *Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, kiad. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LÁZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár, 34), 225, 227, 332, 348–349, 363–364, 370.

⁶ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1970, 6, 69, 75; ERDÉLYI Péter, *Dobokay Sándor levelei Melith Péterhez*, RK, 1969, 718.

nevét a margón kinyomtatva.⁷ Balassi halála és fordításának megjelenése között tizenkét esztendő telt el. Az eltelt időre Dobokay utal a Forgáchhoz szóló ajánlásában: hogy a kiadás „eddigh mulatot légh főb es eggietlen egi oka ez, hogy Nagisagodat varta, Nagisagodnac tartotta maghát: Nagisagod neue es oltalma alat akart az emberec közt forgani; azzal akart dichiekedni”.⁸ S hogy miért kellett Forgáchra várni, kiderül Pázmánynak az 1607-ben megjelent *Keresztyéni feleletében* Forgáchhoz intézett ajánló soraiból: „Éveken át fontolgattad, amit innen is, onnan is bőven hallottál a hit és vallás felől, óvakodtál minden elhamarkodott lépéstől, minden emberi tekintetet félre tettel; az volt egyetlen igyekezeted, hogy a fölismert igazságot szívvel-lélekkel kövessed. Sok kötelék, sok nehézség tartóztatott, hogy az anyatejjel beszívott, de immár magad előtt is gyanúsaknak látszó vélekedéseket el ne hagyjad”.⁹ Ami tehát Forgách Ferencnek, Zsigmond főpap testvérének éveken át nem sikerült, sikerült Pázmánynak, akinek bizonyára jelentős része volt a főúr katolikus vallásra térítésében. Az áttérés pontos körülményeiről, talán a Campianus-fordítás létrejöttéről és kiadásáról is többet tudhatnánk meg Dobokay emlékiratából, amire Öry Miklós 1970-ben még hivatkozott, ám az Acta Jesuistica Irregistrata ezt követő Országos Levéltár-beli átrendezése után az Öry által adott jelzetet nem találtam meg, a rendházanként rendezett anyag szisztematikus átnézésénc pedig a mai napig nem jutottam még a végére.¹⁰

A fordítás megjelenésével kapcsolatban eddig elmondottak erőteljes jezsuita „nyomás”-ra engednek következtetni. Olyan tudatosnak látszó befolyásra, ami már-már azt a látszatot keltené, hogy Balassinak valójában nem sok köze lenne a nevével fémjelzett fordításhoz. A következőkben ehhez a kérdéshez kívánok hozzászólni.

Csonka Ferenc volt az első, aki az 1994. évi Balassi-konferencián tartott előadásában¹¹ a fordításról úgy mondott véleményt, hogy a magyar szöveget a latin eredetivel aprólékosan összevetette. Érveinek túlnyomó többsége teljes mértékben meggyőzött arról, hogy a fordítás részben Balassinak tulajdonítható, mégpedig úgy, hogy az első négy rész teljesen készen lehetett halála előtt, az 5., 6., 7. részen Dobokay véghezvitett simításokat, a 8., 9., 10. részt pedig már maga a jezsuita atya fordította. Perdöntő felfedezésnek tartom azt az észrevételt, hogy az 5. részig a fordításban nem található latin idézetek, s ez a fordító stílusának, következőképpen személyének is árulkodó jele. Arról van tehát itt szó, hogy egy művön belül kétféle fordítói-írói módszer jelenik meg, az egyik tolmácsoló mindent következetesen vulgáris nyelvre fordít, a másik megtartja a hivatkozott citátumok és autoritások eredeti nyelvét, a latint. A kérdés ezek után úgy vetődött fel, hogy a Campianus-fordítás eme kétarcúsága valóban igazolható-e valamiféle

⁷ RMNy II, 945.

⁸ ECKHARDT, *i. m.*, 67.

⁹ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, II, kiad. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1894, 330 (KISFALUDY Árpád Béla fordítása latinból).

¹⁰ ÖRY, a 6. jegyzetben *i. m.*, 6, 22, 148, 169. Az Öry által megadott jelzet: Acta Jes. Irreg. B 414. Az újonnan rendezett anyagban a számozás csak 245-ig megy: *Levéltári leltárak*, 63, *Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Archivuma: Repertórium*, összeáll. MAKSAY Ferenc, Bp., 1975, 57-től. A következő tételszámokat néztem át: 206/13, 209/7, 210/1, 210/5, 210/13, 213/17.

¹¹ Megjelent: *ItK*, 1994, 688–694.

elméleti megfontolással, másrészt hogy ez a kétféle írói-fordítói technika hogyan érvényesül a korban, behelyezhető-e a 16–17. század irodalmának kontextusába?

Az első kérdésre a választ, tehát hogy itt valóban tudatosan alkalmazott fordítói technikáról van szó, Dobokay pályatársának, Pázmánynak az eljárása adta meg. Pázmány éppen ezekben az években, írói pályakezdése idején, 1605 körül alakította ki – vagy sajátította el – a latin citátumok eredeti nyelven való idézésének s az idézetek ezt követő lefordításának technikáját. Első nyomtatásban megjelent műve a Magyarai István ellen 1603-ban publikált *Felelet* már a latin idézetek sokaságát tartalmazza. Ezt az eljárását a *Felelet* előszavában Pázmány a következőképpen indokolja: „Ne csudálkozzál, ha az régi szent Doctoroknak sok Deák sententiáit látod; mert ezeket, hogy deákul írnam, az kételesség mívelteté, tudván, hogy nagyobb ereje és böcsülleti légyen, mikor azon szókat olvassuk, mellyeket az régiektül vöttünk, hogy-sem, ha mí magunk más nyelvre fordítanojok.”¹² De – amint azt Öry Miklós és Szabó Ferenc korábban felvetették – nem a *Felelet* Pázmány legkorábban megírt vitairata, hanem a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság*, amelyre a Magyarai elleni *Felelet*ben Pázmány már hivatkozott, s amely 1603 előtt valamennyire kidolgozott formában készen állt, de csak 1605-ben jelent meg.¹³ Nos, Pázmánynak ez a műve, a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* még nem tartalmaz latin idézeteket, az összes többi vitairata viszont igen. Az ekkor (1605-ben) Grácban tanító Pázmánynak talán nem volt ideje vagy módja arra, hogy e korábban megszerkesztett művét „jezsuita technikával” adja ki. Viszont nem sokkal a mű megjelenése után (1605 és 1612 között) átírta a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság*ot, amire bizonyosság a műnek az Akadémiai Könyvtárban található ama példánya, amelyhez 36 számozatlan üres lapot kötöttek, melyek Pázmány saját kezű javításait tartalmazzák, túl a mű szövegébe jegyzett korrektúrajavításokon.¹⁴ Ez a javított példány a szakirodalomban nem volt ismeretlen: először Clauser Mihály utalt rá 1936-ban, majd Öry Miklós és Szabó Ferenc 1983-ban.¹⁵ Büky Béla 1962-ben részletesen elemezte a magyar nyelvű korrektúrajavításokat helyesírás-történeti szempontból.¹⁶ Hozzáteszem, hogy az üres lapokon található még egy hosszabb kivonat egy Béza-levélgyűjteményből, nyolc és fél oldal terjedelemben egy latin nyelvű Luther-életrajz, s egy Pázmány által Beythe Istvánnak írt levél, ez utóbbit már Fraknói kiadta.¹⁷ Pázmány a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság* átdolgozásakor a következőképpen járt el: a nyomtatásban a margón rövidítve közölt locusok közül 215-öt megszámozott, majd a kötethez kötött üres lapokra a számozásnak megfelelően odairta a latin idézeteket. A *Kalauz*ba, amely 1613-ban jelent meg először, beillesztette a *Tíz nyilvánvaló bizonyosság*ot. A *Kalauz* III. könyvc

¹² PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, I, kiad. RAPAICS Rajmond, Bp., 1894, 21.

¹³ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. UŐK. és VASS Péter. Bp., Szent István Társulat, 1983, 94–95. Lásd még BITSKEY István, *Megjegyzések Pázmány grazi vitairatairól = Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, 1987, 187–188.

¹⁴ Jelzete: RM I. 4° 239.

¹⁵ CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói alkotó műhelyéből*, Regnum, 1936, 148; ÖRY-SZABÓ. a 13. jegyzetben i. m., 94.

¹⁶ BÜKY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 346–356.

¹⁷ PÁZMÁNY Péter *Levelezése*, kiad., bev. FRANKL [FRANKÓ] Vilmos, Bp., 1873, 8–12. Lásd még PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferenc, I, Bp., 1910, 10–14.

tartalmazza ezt a vitairatát, mégpedig a kéziratos átdolgozáshoz hű változatot: az utólag kikeresett latin citátumok a *Kalauz*ban már megtalálhatók. Pázmány nemcsak az idézési technikán változtatott, az említett javított példányban található lapszéli és lapalji magyar nyelvű betoldások is. Például a 8b oldalon, ahol a lutherista hit ördögi plántálásáról elmélkedik Pázmány, a nyomtatott szöveghez a lap aljára a következő kéziratos megjegyzést fűzte: „Azt iriak hogy az ördögh hált lidercz modra az Luther anniaual, es hogy annak csinallmania es fayzasa, mert noha az ördögnek fayzasra ualo ereje es termeszi nincsen eo magatul, de az firfiuj magot ördöghí mestersegeuel az azzoni emberbe öntuen, az fayzasnak eszközi lehet”. A *Kalauz* 1613-as kiadásában ez a mondat ketté van vágva, és közben fél lapnyi latin citátumsorozat erősíti meg az állítást. A *Kalauz* következő, 1623-as, illetve az 1637-es kiadásában további stiláris finomításokat találunk.¹⁸

A *Tíz nyilvánvaló bizonyság* tehát az elsőként elkészült és egyetlen Pázmány-vitairat, amely magyarra fordítva tartalmazza az idézeteket. Pázmány tudatosságára jellemző, amit a citátumhasználattal kapcsolatban fogalmazott meg *Prédikációinak* az olvasókhoz intézett bevezetésében: „Noha az Isten Könyvéből, a régi szent Atyák és világi tudósok tanításából sokat *deákul* írtam: mivel sokszor nagyobb és kedvesb ereje vagon mondásoknak abban a nyelvben. De különb és kisebb bötüvel nyomtatták a *deák* szókat. Ugy rendeltem pedig, azoknak magyarul írt formáját; hogy, a ki *deákul* nem tud, vagy aki a kösség-előtt *deákul* nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban; hanem úgy foly, mint ha a *deák* szók közbevetve sem vólnának”.¹⁹ Az említett tipográfiai különbségtétel („különb és kisebb bötüvel nyomtatták a *deák* szókat”) a Campianus-fordítás mindkét kiadásában megvalósul: a latin idézeteket eltérő betűtípussal szedték. Dobokay és Pázmány személyes kapcsolatai alapján (az 1600-as évek elején többször is együtt voltak a sellyei rendházban²⁰) bizonyos, hogy Pázmány ismerte a Campianus-fordítás tervét, annak megszerkesztéséhez talán neki is köze lehetett, a fordítói és a tipográfiai elveket talán Dobokayval együtt dolgozták ki. Már Sík Sándor felvetette, hogy a *Tíz nyilvánvaló bizonyság* „az eszmét, illetőleg a formát a *Decem rationes*ből vehette”.²¹ Ennek a megállapításnak a tartalma azonban csak a cím, a műfaj és szükségszerűen egyes témák, valamint az ironikus hangvétel megfelelőire vonatkozik, s nem a szövegszerű egyezésekre.

Pázmány citálási elveit és ezen elvek tudatosságát figyelembe véve – meg kell vallonom – csak most világosodott meg előttem a Kempis-fordítás előszavából számtalanszor idézett kijelentés értelme és tartalma. Ahogyan Pázmány fogalmazott: „Igyekeztem azon, hogy a *deák* bötünek értelmét hiven magyaráznám, a szóllásnak módgyát pedig úgy ejteném, hogy ne láttatnék *deák*ból csigázott homályosággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először magyar embertül magyarul iratott volna”.²² Ez a kijelentés nem valamiféle meghatározhatatlan tösgyökeres magyarságra, nem is a szoros vagy még inkább szabadabb fordításra, nem is a közmondások és a szólások felhasználására, hanem

¹⁸ PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, III, s. a. r. KISS Ignác, Bp., 1897, 284–285.

¹⁹ PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, a 13. jegyzetben *i. m.*, II, 16. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁰ ÖRY, az 1. jegyzetben *i. m.*, 75, 97–98; Uő., a 6. jegyzetben *i. m.*, 154.

²¹ Sík Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., 1939, 94–95.

²² PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, a 13. jegyzetben *i. m.*, I, 312.

a Kempis-fordításban mint ájtatossági műben követett módszerre utal, arra, hogy e munkából hiányoznak a latin citátumok.

Okkal merül fel a kérdés, vajon mennyire általánosítható az imént elemzett stílussajátosság, szerkesztési technika Balassi és Pázmány korában, a 16–17. század fordulóján? Ennek megválaszolása külön dolgozat tárgya lehetne. Az általam megvizsgált két tucatszámú mű csak óvatos következtetésekre jogosíthat fel, s a kivételek minden esetben magyarázatra szorulnak.

Nincs latin idézet (esetleg néhány szórványosan előforduló részlet) a következő protestáns szerzőjű művekben: Melius Juhász Péter Arany Tamás elleni vitairatában (1552), Károlyi Gáspár *Két könyvében* (1563), Heltai Gáspár *Hálójában* (1570), Bornemisza Péter prédikációs kötetében (1573, 1584), Magyar István vitairatában (1602). Későbbi protestáns művekben már feltűnnek a latin citátumok: Kecskeméti Alexis János prédikációs kötetében (1621), Szepsi Csombor Márton *Udvari scholájában* (1623), Milotai Nyilas István XX. zsoltár-magyarzatában (1620), Pataki Füsüs János *Királyoknak tükörcé* című írásában (1626), Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono*-fordításában (1630), később Matkó István *Bányász csákányában* (1668). A katolikus szerzők műveiben már a 16. században nagyobb számban tűnnek fel a latin idézetek: Telegdi Miklósnál (*Egy néhány jeles okok*, 1581), a Bornemisza *Fejtegetésére adott Feleletben* (1580),²³ Monoszlói András *Apológiájában* (1588). Pázmány vitairatai és prédikációi is igen sok latin idézetet tartalmaznak, Vörösmarti Mihály először csak magyarul közli idézeteit (a *Tanácskozás* 1611-es és 1612-es kiadásában), de a Meisnernek adott válaszában (1612) és a *Megtérése históriájában* már feltűnnek a latin idézetek.

Eddigi megfigyeléseink az alábbiakban összegezhetők. A 16–17. század fordulóján a fordítási-szerkesztési technikát illetően létezett egy – nevezzük így – vulgáris vagy protestáns-humanista stílus, amely a citátumok lefordítását jelentette, s létezett egy katolikus-jezsuita módszer, amely a latin nyelvű idézési technikát részesítette előnyben. A kétféle módszer között voltak átmeneti megoldások, például egy-egy műben az idézetek nagyobb része magyar, kisebb része latin nyelven jelent meg. Más esetben műfajtól függetlenül katolikus műből is hiányoznak a latin idézetek (például Pázmány Kempis-fordítása). A vitairatokban, de más műfajokban is a 17. század folyamán a protestánsok átvették az ellenfél módszerét. A kétféle módszer közötti különbség tudatos felismerése s a kizárólag latin, illetve a latin–magyar citátumhasználat melletti tudatos döntés Pázmány írói pályakezdésében kimutatható. Ez az időszak egybeesik a Campianus-fordításnak Dobokay Sándortól való megjelenítésével. Az általam átvizsgált nyomtatványok között csupán egyetlen van, amely élesen elhatárolhatóan *részben* a protestáns-humanista, *részben* a katolikus-jezsuita citálási módszert alkalmazza. Ez a Balassi–Dobokay-féle Campianus-fordítás.

²³ Telegdi *Feleletben* – jellemző módon – két utalást is találunk a latin citátumhasználat magyarzatául. Egy kb. egy lap terjedelmű Arany Tamás Szent János-idézet előtt, a 31. lapon ezt írja Telegdi: „Es hogy iobban meg tesséc mit mond, vgyan deakul vetem elő az ü beszédét mert talam magyarul nem szinten olyan tulajdon igekkel magyarazhatnam meg” (RMNy I, 476). Később, a 36. oldalon egy Szent Ágoston-idézet előtt ezt jegyzi meg: „De vgan igérül igére ide irom, Szent Agostonnac egyyic mondásat. Deakul kedig, a' mint ünnön maga írta”.